

OSMANLI'NIN İLK BAŞKENTİ BURSA'DA CARIYELER; HUKUKİ HAKLARDAN SOSYO EKONOMİK ENTEGRASYONA

Ş. Şule İYİGÖNÜL ATASAĞUN*

ÖZET

Bu çalışma, XV. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti ve önemli bir ticaret merkezi olan Bursa'da yaşayan cariyeye ve azatlı cariyelerin (atikeler) sosyal ve ekonomik yaşamlarını mikro tarih perspektifinden incelemektedir. Araştırmanın temel kaynağını oluşturan Bursa kadı sicilleri, söz konusu kadınların Bursa toplumunda beklenenin aksine oldukça aktif bir rol üstlendiklerini ve sosyoekonomik hayata entegre olduklarını göstermektedir. Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerine ait 3A, 4A, 5A, 7A, 8A, 20A ve 199A numaralı sicillerden seçilen davalar, cariyelerin hukukî hakları, meslekleri, isimleri, etnik kökenleri, mülk edinme durumları ve azat edilme süreçlerine dair önemli bulgular sunmaktadır. Mikro tarih yöntemi ile gerçekleştirilen bu çalışma, Osmanlı toplumunda kadın tarihi alanına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, cariyeye, atike, XV. yüzyıl, Osmanlı kadın tarihi

Concubines in Bursa, the First Capital of the Ottoman Empire; From Legal Rights to Socio-Economic Integration

ABSTRACT

This study examines the social and economic lives of enslaved women and freedwomen (atikes) living in Bursa, the first capital of the Ottoman Empire and a major commercial center, during the second half of the 15th century from a microhistorical perspective. The primary sources of the research, the Bursa court registers (sicils), reveal that these women played a much more active role in the society than might be expected and were well integrated into the socio-economic life of the city. Cases selected from registers numbered 3A, 4A, 5A, 7A, 8A, 20A, and 199A, dating to the reigns of Mehmed the Conqueror and Bayezid II, provide valuable insights into the legal rights, occupations, names, ethnic origins, property ownership, and manumission processes of enslaved women. By employing a microhistorical approach, this study aims to contribute to the historiography of women in Ottoman society.

Keywords: Bursa, enslaved women, freed concubines/atike, 15th century, Ottoman women's history

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, İstanbul / TÜRKİYE, suleiyigonul@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: İyigönül Atasagun, Ş. Ş. (2026). Osmanlı'nın ilk başkenti Bursa'da cariyeler; hukuki haklardan sosyoekonomik entegrasyona. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(50), 289-309. <https://dx.doi.org/10.21550/sosbilder.1742873>

Gönderim Tarihi / Sending Date: 15 Temmuz / July 2025

Kabul Tarihi / Acceptance Date: 17 Ekim / October 2025

Giriş

Osmanlı Devleti'nde kölelik sistemi ve köle emeği tarihi çalışmalarında Halil Sahillioğlu'nun üç makalesi öncü bir rol oynamış ve kölelerin şehrin iktisadî hayatındaki yerini belirleyen son derece değerli veriler ve sonuçlar ortaya koymuştur. Bu makaleler, XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başlarına ait Bursa kadı sicillerinden elde edilen verilere dayanmaktadır.¹

Sahillioğlu'nun söz konusu çalışmaları Osmanlı köleliği literatürüne önemli katkı sağlamıştır. Bu makalelerden ilki, "On Beşinci Yüzyılın Sonu ile On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri" isimli çalışmasıdır (Sahillioğlu, 1979). Kapsamı itibarıyla diğer kölelik araştırmalarına temel teşkil eden bu çalışma, Bursa'daki köle nüfusu, esir ticareti, azat etme usulleri, gayrimüslimlerin köle sahibi olması, kölelerin ekonomik değerleri ve köle-efendi ilişkisi gibi konulara ışık tutmaktadır. İkinci makale, "XV. Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı: Kölelikten Patronluğa" başlığını taşımakta ve kölelerin iş ve sanayi hayatındaki konumunu ele almaktadır (Sahillioğlu, 1980). Üçüncü makale ise "XV. Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler" konusuna odaklanmakta ve dokumacı kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki rollerini araştırmaktadır (Sahillioğlu, 1983). Sahillioğlu, bu üç çalışmada Osmanlı kölelik sistemini bütüncül bir bakış açısı ile ele almakta ve kölelerin sosyal-ekonomik hayattaki yerini detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olması ve Osmanlı Devleti'ne ait en erken dönem mahkeme kayıtlarını barındırması sebebiyle Osmanlı şehir tarihi araştırmaları açısından özel bir öneme sahiptir. Osmanlı Devleti'ne idarî, hukukî ve iktisadî teşkilat hüviyeti kazandıran uygulamaların ilk kez bu şehirde ortaya çıkması, Bursa'yı diğer Osmanlı Devleti şehirlerine kıyasla öne çıkarmaktadır. Bu durum Bursa kadı sicillerine yansımıştır. Bursa kadı sicilleri sayıca ve muhteva bakımından zengin olup dönemin toplumsal yapısını ve dinamiklerini canlı bir şekilde yansıtmaktadır.

XV. yüzyıl Bursa kadı sicillerinin önemine ilk dikkat çeken tarihçilerinden biri Halil İnalçık olmuştur. XV-XVI. yüzyıl sicillerinden örnek metinler neşretmiş ve bunları bir seri hâlinde yayınlamıştır. Serinin ilki, "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar" başlıklı çalışmadır (İnalçık, 1960b). Bu eserde, Şam-Bursa yolu, Arabistan ve Hint ticareti, İran ipek yolu ve Bursa, yünlû ve pamuklu ticareti, Bursa ticareti ve ticari hacmi, Bursa ipekli sanayiî konuları ele alınmıştır. Serinin ikinci çalışması, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler II. Sicil: Safer 883-Muharrem 886" isimli çalışmasıdır (İnalçık, 1988). Bursa sicillerinden en eski tarihlilerinden biri olan Hicri 883-886/Miladi 1478-1481 yıllarına ait defterden seçtiği vesikaları paylaşmıştır. Üçüncü çalışması "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler III. Köy Sicil ve Terekeleri"dir (İnalçık, 1993). Bursa nahiye defteri niteliğindeki defterler ile, köyün sosyal ve ekonomik yaşamını inceleme imkânı sağlamıştır. Bu neşirde H 1002/M 1594 yılından öncesine ait H 921-969/M 1515-1561 yıllarını kapsayan yedi nahiye defterinden seçtiği vesikaları yayınlamıştır. İki bölüm olarak tasarlanan çalışmanın ilk bölümü köye ve köylüye ait sicil ve fermanlardır. İkinci bölüm ise köylü terekeleridir. Halil İnalçık ve Halil Sahillioğlu'nun dikkat çektiği gibi Bursa sicilleri koleksiyonu, Bursa şehir tarihçiliği, Osmanlı toplumunun sosyal, iktisadî ve hukukî yapısını anlamak için eşsiz bir kaynak teşkil etmektedir.

¹ Halil Sahillioğlu günümüze 35.000 fişten ve araştırma notlarından oluşan büyük bir arşiv bırakmıştır. Bu arşivde Bursa kadı sicillerinden çıkarmış olduğu 12.000'den fazla fiş ve kayıt bulunmaktadır. Bu makalenin temellendirilmesinde öncelikle bu fişler ve sonrasında da Bursa kadı sicillerinden tespit edilen kayıtlar değerlendirilmiştir. Yalnızca cariyeler ve atikelere (azatlı cariyeler) odaklanarak, bir mikro tarih analizi yapılmaya çalışılmıştır. Cariyelerin ve azatlı cariyelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri daha derinlemesine incelemek amaçlanmıştır.

Bursa üzerine yapılan yeni araştırmalar bulunmakla birlikte, erken dönem odaklı çalışmaların büyük bölümü Halil İncalcık ve Halil Sahillioğlu tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu makale, onların ortaya koyduğu verileri bir çıkış noktası olarak almakta; ancak köle emeğinin Bursa'daki bir başka boyutunu, yani cariyelerin toplumsal statüsünü, hukuki haklarını ve azat edilme süreçlerini merkeze alarak incelemektedir.

1. Bir Ticaret Başkenti Olarak Bursa

Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Bursa, XIV. yüzyılda fethedildiğinde surlarla çevrili, dört kapılı hisarın içinde küçük bir şehirdi. Orhan Gazi döneminden itibaren hamam, medrese ve camilerle imar edilen şehir, ilerleyen zamanlarda hisar dışına taşarak büyüdü. Timur'un Bursa'yı yağmalaması ve ardından gelen Fetret Devri şehrin gelişimini sekteye uğrattı da, II. Murad döneminde Bursa şehri hızla yeniden canlanmıştır (İncalcık, 2011: 21).

XIV. yüzyılın sonlarında İran'dan, Trabzon'a ve oradan İstanbul'a uzanan ipek ticareti güzergahı, Bursa'nın yeni bir merkez olarak yükselmesiyle değişime uğramıştır. İran'dan gelen ipek kervanları ile Suriye'den gelen baharat kervanlarının buluştuğu Bursa, Cenovalı tüccarlar için cazip bir ticaret merkezi hâline geldi ve kısa sürede uluslararası bir pazar niteliği kazandı (İncalcık, 1960a: 131-147; İncalcık, 2000: 274).

XV. yüzyılda Bursa, ipek ve baharat ticareti ile tekstil sanayisi ile bir merkez konumuna ulaştı. J. Schiltberger, "Şam'da Kefe'de ve Türkiye'de Müslümanların payitahtı olan Bursa'da ipekten güzel kumaşlar yapılır. İpek, Venedik ve Lucca'ya da götürülür ve oralarda güzel kadife dokunur" derken; Clavijo da aynı dönemde Bursa'nın ipek ticareti ve sanayi merkezi olarak önemine dikkat çekmiştir (İncalcık, 1960b: 51). Şehrin büyümesi işgücü talebini artırmış ve şehrin nüfusunun artışına zemin hazırlamıştır.

1432'de Bursa'ya gelen Fransız seyyah Bertrandon de la Broquière, Hisariçi'nde 1.000 kadar ev bulunduğunu belirtir; bu rakam yaklaşık 5.000-6.000 kişilik bir nüfusa işaret eder (Broquière, 2000: 31). Fatih Sultan Mehmed döneminde Bursa'nın nüfusu neredeyse İstanbul'un yarısına, yani 30.000'e ulaşmış²; 1487'de ise 6.456 hane ile yaklaşık 37.000 kişiye çıkmıştır (İncalcık, 2011: 23).

2. Bursa'da Köle Nüfusu ve Köle Ticareti

2.1. Bursa Nüfusunun İçinde Kölelerin Yeri

Bursa'nın nüfusu, işgücü ihtiyacının da etkisiyle Anadolu ve Rumeli'den gelenler ile kölelerin katılımıyla önemli ölçüde artmıştır. Bu nüfus hareketliliği içinde kölelerin kayda değer bir paya sahip olduğu görülmektedir. Halil Sahillioğlu, Bursa tereke defterlerinden hareketle, H 897-898/M 1492-1493 yılında şehirde yaklaşık 6.457 köle, H 906-907/M 1501-1502 yıllarında ise 8.071 köle olduğunu tahmin eder (Sahillioğlu, 1979: 110). Aynı araştırmada, Bursa sayım defterine göre şehrin nüfusu içinde azatlıların oranı %15 iken, tereke defterleri ve sair sicillere göre bu oran %30 civarındadır.³ Benzer şekilde Hülya Canbakal da H 864-885/M 1460-1480 yılları arasına ait Bursa tereke defterleri üzerinden yaptığı araştırma ile bu bulguları desteklemiştir. Araştırmaya göre, köle sahipliği en yoğun olarak %52.4 oranı ile bu dönemde

² 1478'de yapılan bir tahrir göre İstanbul nüfusu 70.000 üzerinde bir nüfus barındırıyordu (İncalcık, 2000: 54).

³ Oranlar 1455-1513 yıllarına aittir. Bkz. Sahillioğlu, 109. Sahillioğlu 1492-1493 yılları arasına ait 500 kişiye ait tereke kayıtlarına göre 56'sının yani %11'inin ve 1501-1502'de 700 kişinin tereke kaydının 95'inin yani %13'ünün kölesi olduğunu tespit etmiştir. Bu 56 kişinin 108 ve 95 kişinin 169 kölesi (müdebber ve mükâteb dahil) bulunmaktadır. Bu durumda 500 kişiye 108 yani her 5 kişi için ve 700 kişiye 169 yani her 4 kişi için birer esir düşüyordu (Sahillioğlu, 1979: 110).

görülmektedir.⁴ Nitekim aynı yıllara ait tereke kayıtlarında 180 köleye, H 905-927/M 1500-1520 yıllarında 228 köle tespit edilmiştir. Hülya Canbakal, araştırma döneminde en yüksek köle sayısına bu yıllarda ulaşıldığını belirtmektedir.

XV. yüzyıl ikinci yarısında kölelerin ve azatlıların Bursa nüfusu içinde dikkate değer bir yoğunluk oluşturduğu anlaşılmaktadır. Sayısal verilerin yanı sıra Bursa sicillerinde yer alan çok sayıdaki kayıt da bu tabloyu teyit etmektedir. Nitekim Halil Sahillioğlu, “ XV. yüzyıl sonuna ait Bursa kadı sicilleri incelendiğinde, insan bunların çokluğu karşısında şaşırır. Satış, azat veya başka bir nedenle kölelerle ilgili bir veya birkaç dava görülmediği gün yok gibidir” diyerek bu hususa işaret eder. Dolayısıyla kayıtlara yansımayan kısmı da dikkate alındığında, köle ticaretinin ve köle nüfusunun tahmin edilenden çok daha geniş bir boyuta ulaştığı anlaşılmaktadır.

2.2. Osmanlı Devleti'nde Köle Temini ve Hukuki Statüsü

Osmanlı topraklarına getirilen kölelerin büyük kısmı savaş esiri olarak veya sınır boylarında yapılan akınlar sonucunda elde edilmekteydi. Bu esirlerin 1/5 pençik usulüyle devlet tarafından alınırken⁵, padişaha gönderilenler veya müsadere yoluyla hazineye aktarılanlar da bulunmaktaydı. “Mirî üsârâ” adı verilen bu esirler, sahip oldukları vasıf ve mesleklerine göre devletin farklı hizmet alanlarında istihdam edilmekteydi. At ve yük gemilerinde, imaret inşaatlarında, savaş meydanlarında, Topçu Ocağı'nda, maden ocaklarında ve tersanelerde çalıştırıldıkları bilinmektedir (Salarcı, 2020: 15). Ömer Lütfi Barkan, bu esirlerin bir başka kullanım sahasına dikkat çekerek, fethedilen bölgelerdeki Hristiyan halktan esir edilenlerin Osmanlı topraklarına getirilip özellikle mirî çiftliklere yerleştirildiğini ve “ortakçı kul” statüsüyle tarım alanında istihdam edildiklerini belirtmektedir. Fatih Sultan Mehmed döneminde özellikle Mora, Macar ve Bulgar esirlerinin bu amaçla tercih edildiği, yeni fethedilen toprakların bu esirlerle iskân edilerek şenlendirildiği anlaşılmaktadır (Barkan, 2000: 10-16).

Osmanlı hukukunun temel kaynağını İslam hukuku oluşturmakta ve kölenin statüsü bu çerçevede belirlenmekteydi. İslam hukukuna göre Müslümanlardan esir alınamazdı (Barkan, 1943). Ancak bu kurala her zaman riayet edilmediği de görülmektedir (Salarcı, 2020: 4). Nitekim, Otlukbeli savaşı sonrasında Fatih Sultan Mehmed'in, Müslüman olan 2050 kişiyi esir aldığı bilinmektedir (İnalçık, 2003: 395-407). Sicil kayıtlarında yer alan “Acem gulam ve cariyeler” ifadeleri de Müslümanlardan esir alındığını işaret etmektedir. Sicillerde “Acemiyyetü'l-asl Müslimetü'l-millet” ibaresiyle kaydedilen çok sayıda Acem köleye rastlanmaktadır.⁶

Mirî üsârâ olarak alınmayan esirler ise pazara götürülür, burada satışa çıkarılırdı. Elde edilen gelir hazineye devredilirdi. Osmanlı askerleri de savaş ganimeti olarak aldıkları esirlerden resm-i pençik verdikten sonra, ellerinde kalan köleleri esir pazarında satarak kazanç elde ederlerdi. Bu anlamda, köle ticaretinin yaygınlığını gösteren unsurlardan biri de esirhaneler ve esir pazarlarıdır. Âşıkpaşazâde, Osmanoğulları'nın Bursa ve Edirne'de muazzam esirhanelere ve esir pazarlarına sahip olduğunu, harp ganimeti olarak alınan sayısız esirlerin burada satıldığını belirtmektedir. Hatta esir sayısının fazlalığının fiyatları düşürdüğünü, II.

⁴ Canbakal'ın 1460-1480 ve 1500-1520 yılları arasındaki tespitlerine bakıldığında, 1460-1480 yıl aralığında 331 tereke kaydı, 1500-1520 yıl aralığında 471 tereke kaydı incelenmiştir. Köle sahipliği ve köle sayısının en yüksek olduğu yıllar da bu dönemlerdir (Canbakal & Alpay Filiztekin, 2020: 61,63,65).

⁵ Pençik Kanunnamesi H 764/M 1363 yılında ihdas edildiği bilinmekle birlikte günümüze ulaşan iki kanun II. Bayezit devrine aittir (Akgündüz, 1990: 128-129).

⁶ Acem kölenin bulunduğu kayıtlardan örnek verebiliriz; Bab Mahkemesi 151-68b (Muharrem 1143- Temmuz 1730); Eyüp Mahkemesi 163-69a (Şevval 1147- Şubat 1735); Eyüp Mahkemesi 163-68a (Cemaziyelevvel 1147- Eylül 1734); Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 59-23a (Cemaziyelevvel 1143- Kasım 1730); Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 59-50b (Cemaziyelevvel 1143- Kasım 1730).

Murad döneminde (H 831/M 1427-1428) çok güzel bir Macar kızının 300 dirhemden fazla para etmediğini aktarır. Padişahın kendisine 9 köle ihsan ettiğini, ancak ikişer, üçer yüz akçaya satabildiğini ifade eder. Bu tarihlerde Edirne'nin Rumeli topraklarından getirilen güzel kızlarla dolduğu belirtilmektedir (Âşıkpaşazâde, 2013: 165)⁷.

Bursa çarşısının canlılığı ve köle ticaretinin boyutları, dönemin Batılı seyyahlarının gözlemlerinde de yer almaktadır. H 835-836/M 1432-1433 yıllarında Osmanlı topraklarında bulunan Bertrandon de la Broquière, Bursa çarşısında her cinsten ipekli kumaş, kıymetli taş ve bol miktarda inci, pamuklu kumaş, sabun ve sayılamayacak kadar çeşitli eşyanın yanı sıra kölelerin de satışa sunulduğunu anlatmaktadır. Broquière, kölelerin yüksek bir yere, oturtularak teşhir edildiğini, alıcıların kadın kölelerin yalnızca yüz, el ve kollarını görebildiğini belirtmektedir. Buna karşılık Şam'da kölelerin neredeyse çıplak hâlde dolaştırıldığını ifade etmektedir (Broquière, 2000: 202).

Osmanlı topraklarına yalnızca savaş esirleri değil, tüccar faaliyetleri ile getirilen köleler de ulaşmaktaydı. Bu köleler çoğunlukla Antalya'dan (İnalçık, 2017: 134), Karadeniz'in kuzey ve doğu bölgelerinden taşınmaktaydı (Sahillioğlu, 1983: 218). Bursa sicillerinde, esirlerin Osmanlı topraklarına sokuldukları iskeleler ve bu iskelelerde alınan resm-i pençik miktarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Kerpe'ye kadar Karadeniz sahilindeki bütün iskelelerin pençik vergisi iltizama verilmiş.⁸ Esirler Kerpe İskelesi'nden Bursa'ya nakledilmiştir. Sakarya Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerin batısında bulunan bu iskele, yoğun esir trafiği ve bu trafiğe bağlı olarak alınan vergiler sayesinde önemli bir gelir kaynağı hâline gelmiştir (Sahillioğlu, 1979: 90).

Nitekim H 889/M 1485 yılında Kerpe İskelesi'nden Çerkes bir cariyeye geçiren Menteşe bin İlyas'tan 250 dirhem resm-i pençik alınmıştır (Bursa Şer'iyye Sicili⁹, 4A-386a Şaban 890-Ağustos 1485; BŞS, 3A-449a Zilkade 893-Ekim 1488). H 890/M 1486 yılı ilkbaharında Hâce¹⁰ Mehmed bin Hâce Hüseyin, aynı iskeleden 33 esirin geçişinde, esir başına 240 dirhem ödeme yapmıştır (BŞS, 5A-41a Rebiülevvel 891-Mart 1486). H 891/M 1487 yılında Kerpe İskelesi'nden geçirilen esirler için esir başına 160 ve 175 dirhem tahsil edilmiştir. Hangi kritere göre bazı esirler için 160 bazısı için 175 dirhem alındığını da dair bir bilgi verilmemektedir. Hasan bin Hacı Süleyman'ın Kerpe İskelesi'nden geçirdiği 20 Çerkez esir için, esir başına 175 dirhem hesabından 3.850 dirhem resm-i pençik ödediği, aynı tarihte aynı iskeleden Zeynelabidin el-Hac Ali'den 22 Çerkez esir için kişi başına 160 dirhem toplam 3.520 akçe

⁷ "...Sava'yı geçdiler. Bilni'ye akın saldılar. Gâziler şöyle doyum geldiler kim bir çizmeye bir nefis cârîye verürleridi. Fakîr dahi anda bileydüm. Yüz akçaya altı yedi yaşar bir oğlan aldum. Ata hizmet eder esiri yüz elli akçaya verdiler. Akıncılardan fakîre dahi yedi kul ve cârîye hasıl oldu. Ve dahi şöyle oldu kim leşker göçse esirin galabası leşkerden ziyâdeydi. El-hâsılı, şöyle vâsf olundu kim İslâm bünyâdı zâhir olaldan berû kim gâziler gazâ ederler, buncılayın dahi gazâ vâkı' olmadı derler. Ve hem beyân-ı vâkı'dür. Fakîr dahi ol seferde bir gün hünkâra vardum. Fakîre esir buyurdu. Ben eyitdüm kim: "Devletlü sultanum! Bu esiri götrümeğe at gerek. Ve yolda harçlık gerek dedüm. 5.000 isk ve iki at atâ etdi. 9 baş esirilen Edrene'ye geldüm ve dört atile. Esirleri üçer yüze, ikişer yüze satdum harclandum."

⁸ Bursa Şer'iyye Sicilleri (Bundan sonra BŞS olarak ifade edilecektir), 4A-386a (Şaban 890-Ağustos 1485) 5A-28a (2.891-Şubat 1486) Kayıtlardan iltizama bağlı iskelelerin mültezimi öğrenilmektedir. Mesela, 1485 yılında Kerpe'den Trabzon'a kadar olan iskelelerin mukataasının amili Bendirekli Kemal bin Yusuf'tur. 1486 yılında Kerpe'den Trabzon'a kadar olan iskelelerin mukataası amili Hasan bin Tanrıvermiş ve Aslıhan Reis bin Nizam'dır.

⁹ Bundan sonra BŞS olarak belirtilecektir.

¹⁰ Farsça'da hâce (çoğulu hâcegân), Türkçe'de hoca şeklinde söylenen kelimenin kökeni hakkında kesin bilgi yoktur. İslâm ülkelerinde, özellikle Türkiye ve İran'da eğitim, bürokrasi, ticaret ve maliye alanlarında çeşitli meslek erbabı için kullanılan bir unvandır (DİA, 1998). Makalede geçen Hâce-Hoca unvanı ticaret alanında faaliyet gösteren kimseleri ifade ediyordur olmalıdır.

alınmıştır (BŞS, 5A-444a Zilkade 892/Haziran 1487). Osmanlı topraklarına giriş yapan esirler, buradan çeşitli esir pazarlarına nakledilirdi; yolculuk sırasında bazıları hastalık veya salgın nedeniyle hayatını kaybedebiliyordu. Örneğin, İstanbul Sarayı'ndan Bursa'ya satılmak üzere 15 esir getiren Bey kulu Hamza bin Abdullah, bu esirlerden 8'ini Karagöz isimli zimmî kethüdanın evine emanet bırakmış, ancak Çerkes asıllı küçük bir kız çocuk burada taundan ölmüştür (BŞS, 5A-242a Zilhicce 891-Aralık1486).

3. Cariyelerin Toplumsal Entegrasyonu ve İsimlendirme

Sağ salim pazarlara, oradan yeni sahiplerine ulaşan gayrimüslim kölelerin bundan sonra toplumsal yaşama entegre olma süreçleri başlamaktaydı. Kölelerin yeni yaşam ortamlarında orijinal isimleri kimi zaman muhafaza edilse de, çoğunlukla Müslüman isimleriyle değiştirildikleri görülmektedir. Ancak asıl isimlerinin korunduğu durumlarda dahi, baba adının standart bir uygulama olarak Abdullah olarak kaydedildiği görülmektedir. Örneğin, Rum asıllı Dimitri'nin azat edildiğine dair kayıta baba ismi Abdullah olarak geçmektedir (BŞS, 3A-71a Muharrem 884- Mart 1479). Benzer şekilde, tacir Efrenç Fağsokov bin Piro'un cariyesinin adı Lağbite binti Abdullah olarak sicile kaydedilmiştir (BŞS, 7A-469a Cemaziyülahır 895-Nisan 1490).

Köle azat edildiğinde de efendisi ile bağı, isim künyesi üzerinden devam etmektedir. Kayıtlarda sıklıkla "Sultan Mustafa -tâbe serâhu- anası Gülşah Hatun'un atıkesi Şahdane" (BŞS, 20A-447a Cemaziyülahır 918-Ağustos 1512), "Habbâz Hacı Karagöz'ün atıkesi Gülnazar binti Abdullah" (BŞS, 3A-371b Şaban 885-Ekim/Kasım 1480) ya da "Gülbeste binti Abdullah muharrara-i Derviş Bayezid" (BŞS, 3A-388b Şevval 885-Aralık 1485) şeklinde referanslar yer almaktadır. Bu uygulama, mensup olduğu kapıyı veya hamisini gösteren bir anılma biçimidir. Kayıtlarda baba ismi Abdullah olanların istisnalar olabileceği göz ardı edilmemekle birlikte, ilk akla gelen köle kökenli olduklarıdır.¹¹ XVI. yüzyıl ve sonrasında, devletin üst kademelerine kadar yükselmiş zevatın, Abdullah kelimesi altında yatan gerçekten incindikleri için bunun yerine baba adı olarak Abdülmennan adını kullandıkları görülmektedir (Sahillioğlu, 1979: 85). Menage, XV. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin azatlı kölelerden ileri gelenlerinin kendilerini ayırt etmeyi tercih ederek Abdüllatif veya Abdurrahim isimlerini aldıklarını belirtir (Menage, 1965: 112-118).

Cariyelerde de aynı künye usulü takip edilmiş, Müslüman olmuş ya da olmamış cariyelerde de baba ismi Abdullah olarak anılmıştır. Din değiştirmeleri veya isimlerinin zor söyleniyor olmasından dolayı da gulamlara Karagöz, Ayaz, Şirmerd; cariyelere Bülbül, Tutî, Şahdane gibi Türkçe ve Farsça isimler veriliyor olmalıdır (Sahillioğlu, 1980: 184). Diğer taraftan, Hatice, Ayşe, Fatma, Saliha, Rabia, Âmine gibi İslam dünyasında saygı duyulan kadınlara ait isimlere sahip Abdullah kızları da dikkati çekmektedir. Bu isimler, köle statüsündekilerde az rastlanılan isimlerdir. Bu isimler ve Abdullah kızı olmaları ya mühtedi olduklarını ya da azat edildikten sonra sahiplerinin verdikleri isimleri terk ederek daha özgür kadınların tercih ettiği isimleri aldıklarını düşündürmektedir (İyigönül Atasagun, 2023a: 219). Diğer bir sebebi de azatlı cariyelerin İslamiyet'i seçmeleri neticesinde Arapça isimleri kullanmayı tercih ediyor olmalarıdır (Yiğit, 2015: 156).

Dönemsel carie isimlerinde farklı eğilimlerin olduğu gözlemlenmektedir. Çalışma konusu olan XV. yüzyıl Bursa'sında cariyelere en sık verilen isimler Tutî, Benefşe, Bülbül, Şahdane, Şehnevaz, Dilber, Devlet, Kadem, Kutlu Kadem, Şahî, Gülbadem, Gülbahar,

¹¹ Hür asıldan gelme insanlar da bu ismi taşıyabilirdi. Bu gibi durumlarda bu Abdullah'ın hür olduğu kayıtlarda belirtilirdi. İbrahim bin Abdullah el-hür diye yazılırdı. Kendi rızasıyla İslamiyet'i kabul eden mühtediler de İslam adı aldıklarında baba adları gene Abdullah olarak değiştirilir ve bu durumları belirtilirdi : İlyas bin Abdullah el-mühtedi gibi (Sahillioğlu, 1980: 186).

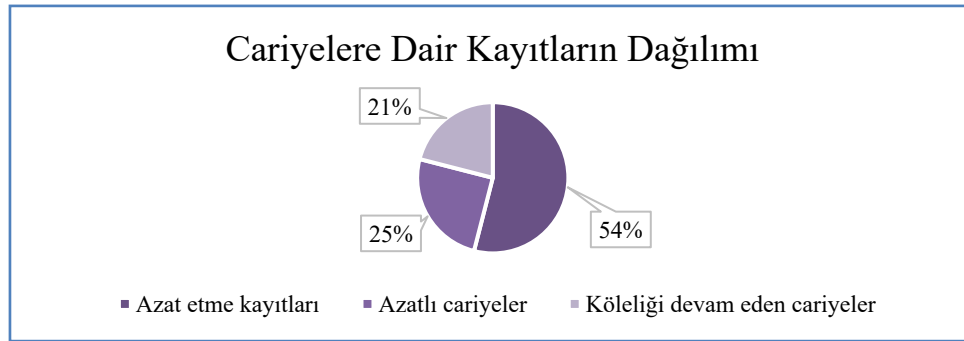
Gülnazar, Gülnaz, Gülşah, Şirin, Huri, Hundi, Ferruḡşad, Selver, Nevbahar, Mihri gibi isimler dir. XVI. yüzyılda Edirne'de Yasemin, Hurşid, Server, Bülbül, Dudu, Gülbahar, Gülferah, Gülnaz, Gülşah, Kamer, Selvinaz, Servinaz, Emine, Hani, Hümayun, Hürrem, Kadem, Kamile, Katerina, Menekşe, Mihri, Mihriban, Mihrinaz, Mümine, Nakşivar, Perviz, Şahfinaz, Sanavir, Servet, Sima, Şahnevaz, Şemail, Şirin ve Türker isimlerinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. XVII. yüzyıl İstanbul'unda Mülayim, Müstakim, Timurhan bazen Demirhan, Gülistan, Gülboy, Üftade, Dilaver gibi isimler daha yaygındır (İyigönül Atasagun, 2023b: 24). Osmanlı Devleti'nde cariyeye isimlendirmesinin dönem ve mekâna bağlı kültürel bir çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır.

4. Bursa'da Cariyeler: Statü, Azat ve Toplumsal Rol

Bursa sicillerinde gerek köle gerekse azatlı statüsünde cariyelere ilişkin çok sayıda dava kaydı yer almaktadır. H 860-918/M 1456-1512 yılları arasında kadınlarla ilgili 1.600 davanın 340'ı (%21) cariyeye ve azatlı cariyelere ilişkindir.¹² Bu veriler, XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa şehrindeki kadın nüfusu içinde cariyelerin dikkate değer bir yoğunluk oluşturduğuna işaret etmektedir. Bursa sicillerindeki tereke kayıtlarını esas alan Halil Sahillioğlu ise, H 897-899/M 1492-1493 yıllarında Bursa tereke kayıtlarında yer alan 108 kölenin %37'sinin; H 906-908/M 1501-1502 yıllarında ise 169 kölenin yine %37'sinin cariyeye olduğunu tespit etmiştir (Sahillioğlu, 1979: 109).

Sicil kayıtlarında her zaman milliyet bilgisi verilmemekle birlikte, bu tarihlerde Bursa'da özellikle Bosna kökenli cariyelerin sayıca öne çıktığı görülmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in 1463 yılında Bosna'yı alması (Gölen, 2020: 335) akabinde esir alınan Bosnalıların Bursa'ya esir pazarlarına getirilmesi, Bosnalı cariyeye nüfusunun fazla olmasını açıklamaktadır. Bursa sicillerinde Bosnalı cariyelerin yanı sıra Rum, Rus, Arnavud, Eflak, Macar, Çerkes asıllı cariyelere de rastlanmaktadır. Habeşli asıllı cariyeler ise bu kayıtlarda oldukça sınırlı sayıdadır.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da cariyelere dair kayıtların en önemli başlığı azat edilme konusudur. Cariyelere ait 340 sicil kaydının %54'ü azat edilme süreçlerini içerir. Bu oran, cariyelerin özgürleşmesinin yaygın bir uygulama olduğunu ve sosyal normlar çerçevesinde belirli bir süre sonra özgürlüklerine kavuşma ihtimalinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Grafik 1: XV. yüzyıl ikinci yarısına ait Bursa sicillerindeki cariyelere dair kayıtların dağılımı

¹² Bu çalışma İSAM'da bulunan HSH arşivi verilerine dayanmaktadır. Arşivde, çoğunluğu XV. yüzyıl'a ait yaklaşık 12.000 sicil kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlar Sahillioğlu tarafında özetlenmiştir. Hazırlanan bu özetler ışığında, Bursa Sicillerindeki kadınlarla ilgili yaklaşık 1.600 kayıt araştırmanın temelini oluşturmuştur. Bu geniş veri kümesinden, özellikle cariyelere ait olan arasından 340 kayıt tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, İSAM veri tabanında yer alan Bursa sicillerindeki kayıtlarla karşılaştırarak çalışma yapılmıştır.

Hukuken azatın gerçekleşmesi için iki şahit huzurunda “sen hürsün” denmesi yeterli olsa da köleler mahkemeden alınan bir “itakname” ile hürriyetini belgelemeyi tercih etmişlerdir. Bu belge özellikle şehir dışına seyahatlerde zorunlu sayılmıştır; aksi takdirde köleler “kaçkun köle” olarak “yavacı”lar¹³ tarafından yakalanmaları, hapsedilmeleri ve hürriyetlerini kanıtlayamadıkları takdirde yeniden köle diye satılmaları mümkündür.¹⁴ Azatın gerçekleştiği üç farklı yöntem bulunmaktadır: meccanen (Allah rızası için), mükatebe ve tedbir yollarına başvurulmaktadır. Sicil kayıtlarında hangi usulle azat edilmiş ise belirtilmektedir. Bu tarihlerde Bursa'da en fazla görülen azat şekli mükatebe usulü ile olmaktadır.

Cariyelere ait 340 kaydın %25'lik oranı azat edildikten sonra toplumda yer edinen azatlı kadınlara ait kayıtlardır. Azatlı cariyeler, hür kadınlar olarak mahkemeleri kullanma bilincine sahip olduklarını ve toplumsal-ekonomik hayatta aktif roller üstlendiklerini işaret etmektedir. Gayrimenkul alım-satımı ve kiralaması, köle alış-verişi, borç-alacak ilişkileri, evlenme-boşanma, nafaka talepleri, vasiyet, vakfetme, hibe etme, rehin, kefil, vasi, şahit olma, miras, tereke gibi hür insanlara özgü pek çok meselede azatlı cariyeler taraf olarak kayıtlarda yer almaktadır.

Cariyelerle ilgili kayıtların %21'i, hâlen köle statüsünde olan cariyelere dair davalardan oluşmaktadır. Bunlar arasında cariye satma-alma, kiralama, rehin bırakılması, hibe edilmesi, azat edilip-edilmediğinin ve cariye olup olmadığının ispatlamasına dair kayıtlar bulunmaktadır. Bursa toplumunda cariyelerin yalnızca iş gücü bakımından değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik yapının şekillenmesinde de önemli bir unsur teşkil ettiğini ortaya koymaktadır.

5. Bursa'nın Sosyal ve İktisadî Hayatında Cariyeler

XV. yüzyıl ikinci yarısına ait sicil kayıtlarına göre, cariyelerin fiyatları 550-20.000 dirhem arasında değişmektedir. Özellikle muganiyye yani şarkıcı cariyeler, vasıfsız cariyelere kıyasla daha yüksek bir değer taşımaktadır; fiyatları 5.000-20.000 dirhem arasında değişmektedir. Bu değerler, dönemin gayrimenkul fiyatlarıyla karşılaştırıldığında, nitelikli bir cariyenin Bursa'da dört odalı bir evin fiyatı olan 3.500 dirhemden daha pahalı olabildiği anlaşılmaktadır (BŞS, 3A-366b Şaban 884-Ekim 1479).

Cariyeler, hane içi hizmetlerin ötesinde, dokumacılık, ip eğirme, kişisel bakım, ebe ve süt annelik, hamam hizmetleri, eğlence ve tarımsal faaliyetler gibi farklı alanlarda istihdam edilmiştir (Perry, 2014: 87)¹⁵. Cariyeler hane dışına ait işlerde de (bağ, bahçe işlerinde, tarla sürülmesinde, sulanmasında, ekin işlenmesinde, biçilmesinde, harmanda efendilerine yardım etme, efendilerinin hayvanlarına çobanlık yapma) hizmet etmişlerdir. Bakkal, hamam ve dükkanlarda çalışan cariyeler de bulunmaktaydı (Sak, 1992: 78). Sadece saray ve büyük konak sahipleri değil, ekonomik güce sahip herkes günlük veya uzmanlaşmış işler için cariye edinmiştir (Sak, 1992: 75). Bursa sicillerinde yaptıkları işleri dair bilgi verilen cariyeler, XV. yüzyıl Osmanlı toplumunda cariyelerin sosyal ve iktisadî hayattaki rollerini anlaşılmasına ışık tutmaktadır. Bu doğrultuda, Bursa sicillerine dayalı bulgular paylaşılacaktır.

¹³ Yavacı, kayıp eşya, kaçak köle ve hayvanlarla ilgilenen görevli memur demektir (Akgündüz, 1990). Yavacılar kadıya bağlı görevlilerdir ve yava zabiti (beytûmalci) olarak da adlandırılmıştır (Erdoğan, 2014).

¹⁴ Yavacı tarafından yakalanan “Kaçkun köle” yakalandıktan sonra 3 ay içerisinde efendisi zahir olmazsa, “müddet-i örfiyesi tamam” oldu denilerek 3 gün içinde pazarda satışa çıkarılırdı. Sicillerde bunlara dair pek çok kayıt bulunmaktadır. 4A/4-225b (Şevval 889-Kasım 1484), 20A-619 (Şevval 918-Kasım 1512), 4A-269a (Muharrem 890-Ocak 1485). Abd-ı abk, kaçkun köle hakkında bilgi için Kaçkun kölelerin kaçmayı alışkanlık haline getirmiş olması ihtimalinden dolayı, bu köleler kusurlu kabul edilmekte ve bu da fiyatlarını düşürmekteydi (Ataşağın, 2013: 71-73).

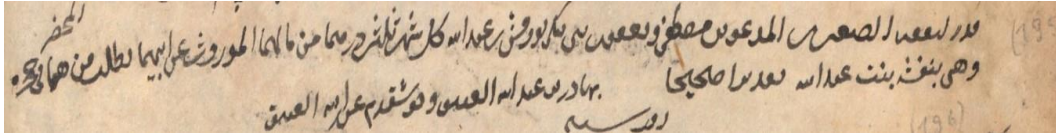
¹⁵ Ayrıca Ortaçağ Mısır'ında, hamile veya bebeği olan kadınların özellikle beş-altı yaş civarındaki çocuk kölelere sahip olma isteği dikkat çekmektedir. Bu kölelerin hizmet amacıyla alınmalarının yanı sıra, bebeğin ve annenin eşlikçisi olma amacı da taşıdığı düşünülmektedir (Perry, 2014: 95).

Osmanlı Devleti'nin erken dönem Bursa'da, cariyelerin bakımını üstlendikleri çocuklar için mahkemeye başvurarak nafaka tayini talep ettikleri görülmektedir. Örneğin, atıke Benefşe binti Abdullah, bakımını üstlendiği Turcihan binti İsmail isimli küçük kız için nafaka talep etmiş, mahkeme tarafından çocuğa mirastan aylık 60 dirhem nafaka tayin edilmiştir (BŞS,199A-7a Safer 860-Şubat 1456).

Belge 1- “Hâkim, Hatice binti Karaca isimli küçük çocuğa bakımıyla ilgilenen Devlet binti Abdullah’ın talebiyle babasından miras kalan maldan aylık 20 dirhem nafaka tayin etti.” BŞS, 199A-7a

Belge 1’deki kayıt atıke cariyeye Devlet binti Abdullah, Hatice binti Karaca isimli küçük kız için nafaka talep etmesi hakkındadır. Hatice’nin babasından miras kalan maldan aylık 20 dirhem nafaka tayin edilmiştir (BŞS,199A-7b Safer 860-Şubat 1456).

Belge 2- “Hâkim, Turcihan binti İsmail’e bakımıyla ilgilenen azatlı Benefşe binti Abdullah’ın talebiyle, kendi malından aylık 60 dirhem nafaka tayin etti. (Şühudul Hal) Azatlı Ayas bin Abdullah ve Gemici Abdurrahman.” BŞS, 199A-7b

Belge 2’deki kayıta, Tanrıvermiş bin Abdullah vefat ettiğinde, geriye kalan küçük çocukları Mustafa ve Yakub’un bakımlarından atıke Benefşe binti Abdullah sorumludur. Çocukların bakımı için nafaka talebi ile mahkemeye başvurmuş, babalarından miras kalan maldan aylık 30 dirhem takdir edilmiştir (BŞS, 199A-7b Safer 860-Şubat 1456). Gülbahar binti Abdullah, bakımından sorumlu olduğu Osman ve İne isimindeki iki küçük yetim için nafaka talep etmiş, babalarından kalan miras maldan Osman’a 1,5 ve İne’ye 1 dirhem olmak üzere aylık 2,5 dirhem tayin edilmiştir (BŞS, 199A-8a Safer 860-Şubat 1456). Bu cariyelerin efendiden çocuk sahibi olan ümmüveled statüsündeki cariyeler olması ve çocukları için vasi sıfatıyla nafaka tayini talebi için mahkemeye başvurmuş olmaları mümkündür. Cariyenin ümmüveled sıfatı ile çocuklarına nafaka tayini için talepte bulunması, mahkemeyi kullanması yönüyle de topluma entegrasyonunu göstermektedir.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa’da sanayi ve ticaret alanında kadınlar görünür durumdadır. Özellikle dokuma sektöründe hem özgür kadınlar hem de cariyeler aktif olarak yer almaktadır. Haim Gerber, Bursa ve köylerinde ipek bükmeye yarayan mancınıktan 299 kişide olduğunu ve 150’sinin kadınlara ait olduğunu tespit etmiştir (Gerber, 1980: 238). Dokuma atölyelerinde, Özgür kadınların yanı sıra cariyeler ve azat edilmiş cariyeler hem dokumacılık hem de ticaret yapmaktaydılar. Kadınlar aktif olarak dokumacılık ve sair bazı meslekleri doğrudan doğruya yaptıkları gibi, ticaret sektöründe yönetici konumunda da görülmektedirler (Sahillioğlu, 1980: 188). Tekstil üretimi yapan atölyelerde köle çalıştıranların sayısı azımsanmayacak kadar fazlaydı. Erkek kölelerin yanı sıra cariyeler de işgücünün önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Mükatebe kayıtları, dokumacı cariyelerin emeğinin karşılığında azat edildiklerini ve sonrasında hür kadın olarak meslek sahibi olduklarını göstermektedir.

XV. yüzyılın sonlarında Bursa’da, hürriyetini kazanan azatlılar için elverişli bir ortam mevcuttur. Vakıflar, sarraflar ve bazıları kölelikten yetişme tüccarlar ticari faaliyetler için kredi sağlamaktadır. Sermaye, alet tezgâhı ve ham madde rehin veya kefalet karşılığında bulunan

kredi ile faiz oranı genellikle %10 civarındadır. Sermayedarlar, ham madde ve diğer malzemeleri sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda iş gücünü de satın alarak mamul ürünleri pazarlamaktadır. 7-8 tezgahlı atölyelere rastlanması, imalathanelere doğru bir gelişme olduğunu da işaret etmektedir (Sahillioğlu, 1980: 186).

Sicillere yansıyan davalarda, kârhane ve tezgâh sahibi kadınları görmek mümkündür. Örneğin, 1479 yılı Mayıs ayında kadifeci Hamza bin el-Hac Mehmed, anası Hatice binti İshak'ın vekili olarak, Mahmud Çelebi bin el-Hac İvaz Paşa atıkesi olan Gülşah binti Abdullah'tan 2.300 dirheme bir cariyeye satın almıştır. Hatice, Gülşah'tan aldığı cariyenin bedeli için menzilin karhanesiyle birlikte rehin bırakmıştır (BŞS, 3A-302b Rebiulevvel 884-Mayıs/Haziran 1479). Oğlunun mesleğine istinaden Hatice'nin de kadife dokumacılığı yaptığı düşünülebilir Hatice'nin nakdi olmadığı anlaşılmaktadır; buna rağmen cariyeyi satın almak için riske girmiştir. Kârhaneli evini rehin bırakmak bahasına ve daha ucuza köle bulabilecek iken neden bu köleyi almıştır? Sebebi belirtilmemekle birlikte ev içi hizmet için alınması ihtimallerden biridir. Diğer ihtimal, bu cariyeye dokuma işinde usta biri olup, Hatice rehin gösterdiği kârhânesini çalıştırmaya devam ederken bu köleden de istifade edebilir. Böylece, girişimci bir kadın olan Hatice üretime devam ederken, borcunu ödemeyi başaracaktır. Kârhânesini rehinden kurtaracağı gibi bir köleye de sahip olacaktır. Hatice her ne sebeple cariyeye almış olursa olsun, belge Osmanlı kadınının ekonomik faaliyeti ve sosyal rolü bakımından güzel bir örnektir. Hatice'nin, bir cariyeye alımı için kârhânesini rehin vermesi, Fatih Sultan Mehmed döneminde bir Bursa kadınının ekonomik bağımsızlığını ve girişimciliğini nasıl sürdürdüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Bir başka kayıtta, Hatice Hatun atıkesi Dürdane'nin, Nevcihan Hatun'dan altın ve inci satın aldığı, bu alışverişten dolayı Nevcihan Hatun'a borçlandığı görülmektedir. Dürdane, borcunu ödeyebilmek için Habib oğlu Mescidi Mahallesi'ndeki evinde bulunan kadife tezgahını, tezgâhta olan kumaşı ve tüm aletlerini 3.000 dirheme satarak borcunu kapatmıştır (BŞS, 3A-48b Zilkade 884-Ocak 1480). Bu kayıt, azatlı bir cariyenin kendi adına ticari ilişkiler kurabildiğini, borcunu ödemek için kendi üretim araçları üzerinde tasarrufta bulunabildiğini ve ticari yükümlülüklerini yerine getirebildiğini göstermektedir. Dürdane'nin borcu, muhtemelen dokuma işinde kullandığı hammadde veya süsleme malzemesi (altın ve inci) tedariki yapılmıştır. Bu örnek, azatlı bir kadının ticaret faaliyetleri aracılığıyla şehir ekonomisine entegre olduklarını açıkça ortaya koyar.

Osmanlı toplumunda kadınlar, ev gibi taşınmaz mallara sahip olmalarının yanı sıra, bağ, bahçe ve çiftlik gibi taşınmaz mülklere sahip olabilmekteydi (Faroqhi, 1980: 96-97; Genç, 1988: 233-320,433). Bu tür mülklere sahip azatlı kadınların varlığı da sicil kayıtlarında görülmektedir. Örneğin, Aşçı Yusuf bin Mahmud, Bilâd-ı Yunus köyündeki çiftliğini, çiftliğin içinde bulunan bahçe, 20 baş kara sığırı, 4 baş su sığırı, 2 çift su sığırı öküz ve ekinle birlikte eşi Melike binti Abdullah'a 7.000 dirheme satmıştır (BŞS, 3A-422a Muharrem 886-Mart 1481). Bu işlem, bakıldığında bir satış muamelesi olarak kaydedilse de, göstermelik bir satış muamelesi olup aslında kocasının eşine karşılıksız temlik etme amacı taşımış olması da mümkündür. Hangi gerekçeyle olursa olsun, bir zamanlar cariyeye olan eşine böylesine değerli bir mülkü devretmesi, toplumun azatlı cariyelere bakış açısını anlamak açısından önemlidir. Kaydın dikkat çekici yönü, eğer işlem gerçekten bir satış işlemi ise, azatlı Melike'nin hem bir çiftliği satın alabilecek maddî güce sahip olması hem de bu çiftliği idare edebilecek bir konumda bulunmasıdır.

Başka bir örnekte, azatlı bir cariyeye olan Ümmi binti Abdullah, sahip olduğu 1 kıta arsayı İsmail bin Emir'e 200 dirheme satmıştır (BŞS, 4A-94b Receb 889- Mayıs 1484). Ümmî'nin arsaya nasıl sahip olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, mülkiyet kaynağı efendisinin hediyesi, eşinden veya oğlundan intikal etmiş bir mülk olabileceği gibi, kendi çabasıyla yaptığı

bir satın alma da mümkün görünmektedir. Önemli olan, Ümmî'nin mülk üzerindeki tasarruf yetkisini aktif biçimde kullanmasıdır. Kendi mahkemesine gelerek, vekil olmaksızın mülkiyet devrini gerçekleştirmesi, azatlı bir kadının ekonomik bağımsızlığını ve toplumsal görünürlüğüne ortaya koymaktadır. Bu kayıt, azatlı cariyelerin malvarlığına sahip olmakla kalmayıp, hukuki mekanizmaları kullanarak kendi ekonomik işlemlerini yürütebildiklerini vurgulamaktadır.

Bir diğer örnekte ise, Ayşe Hatun atıkesi Benefşe binti Abdullah, tasarrufundaki meyve bahçesini Selçuk binti Veli'ye 700 dirheme satmıştır (BŞS, 4A-157a Ramazan 889-Ekim 1484). Benefşe'nin bu meyve bahçesine nasıl sahip olduğu bilinmemekte birlikte, sahibi Ayşe Hatun tarafından hibe edilmiş, mirastan pay şeklinde veya vasiyet ile intikal etmiş olabileceği gibi, kendi satın almış ve bahçecilikle ilgilenmiş olması da mümkündür. Kayıt, bir atıkenin Bursa'da bir kiraz bahçesine sahip olabileceğini ve bunu başka bir kadına satabileceğini ortaya koyması açısından önemlidir.

Bir başka kayıt değirmen satışına ilişkindir. Nefise binti Timurtaş, babasından intikal eden Koca Naib Mahallesi'ndeki değirmeni 2.000 dirheme Hâcece ¹⁶Gülbahar binti Abdullah'a satmıştır (BŞS, 20A-533 Şaban 918-Ekim/Kasım 1512). Hâcece Gülbahar'ın bu değirmeni çalıştırmak veya kiralamak amacıyla satın aldığı anlaşılmaktadır. Değirmen, yine bir kadından satın almış olup ve Nefise'nin bu mülkü babasından miras aldığı kaydedilmiştir. Gülbahar'ın unvanı, onun hacca gitmiş bir kadın olduğunu göstermektedir. O dönemin şartlarında bir kadının hacca gitmesi, maddî ve fizikî bakımdan zorlu bir seyahattir. Ancak Gülbahar, hacca gitmiş bir azatlı cariyeye olarak değirmen tasarruf edecek durumda bulunmasıyla dikkat çekici bir profil sergilemektedir.

Bursa'da hamam işleten kadın girişimciler arasında da azatlı kadınlar ve hamamlarda çalıştırılmak üzere cariyeler bulunmaktadır. Hâcece Şahdane binti Abdullah, Karaca Bey Hanı yakınlarında bulunan ve Mevlâna Mehmed bin Mustafa bin el-Hâc vakfına ait olan bir hamamı, bir yıllığına 15.300 dirheme kiralamıştır (BŞS, 20A-499a Recep 918- Ekim/Kasım 1512). Şahdane'nin cariyelikten azat edilerek hür bir kadına dönüşmesi, hacca gitmesi ve yüksek bir meblağ olan hamam kirasını ödeyebilecek bir servete sahip olması, onun ekonomik açıdan ne denli güçlü bir kadın olması bakımından dikkat çekicidir. Şahdane, bu yönüyle hem hamam işletmecisi hem de girişimci bir azatlı kadın olarak öne çıkmaktadır.

Benzer şekilde, dellâke Fatma isimli genç kadın, Bosna asıllı Selçuk isimli sağire cariyeyi satın almıştır (BŞS, 3A-34a Ramazan 883-Aralık 1478). Fatma, Selçuk'u ev hizmetlerinde kullanmak üzere almış olabileceği gibi, hamamda çırağı olarak yetiştirmek üzere almış olabilir. Selçuk, azat edildiğinde, edindiği meslek sayesinde kendi geçimini sağlayabilecek duruma gelecektir. Bu tür uygulamalar, cariyelerin toplumsal hayata katılımını ve özgürlüklerine kavuştuklarında bağımsız bir yaşam sürdürebilmelerini işaret etmektedir.

Çakır Ağa Vakfı'na ait hamamın kiracısı ise Melek binti Yusuf, hamamın icarı için cariyesi ve dellâke Gülistan'ı rehin vermiştir. Bu yönüyle belge, cariyenin mesleğinin kayıtlara geçtiğini ve ekonomik değerinin bulunduğunu açıkça göstermektedir. Vakıf, Melek'in borcuna karşılık kendisine rehin verilen bu cariyeyi çalıştırarak yahut kiralayarak borcun ödenmesini sağlıyor olmalıdır. Gelecekte azat edildiğinde ise cariyeye, edinmiş olduğu meslek sayesinde hür bir kadın olarak ekonomik yaşamını sürdürebilecektir.

¹⁶ Hac ibadetini yerine getiren erkeklerin isimlerinin başına "hacı", kadınların isimlerinin başına "Hâcece" sözcüğü kullanılmaktaydı (Erünsal, 2021: 258).

Bursa'da cariyelerin en yoğun olarak çalıştığı sektör dokumacılık sektörüdür. Cariyeler, şehrin ünlü kumaşlarının üretiminde önemli bir konuma sahipti. Bu cariyelere dair bilgiler, başta mükatebe kayıtları olmak üzere dönemin belgelerinde görülmektedir. Belirlenen miktarda kumaşı dokudukları takdirde azat edilen dokumacı cariyeler, hayatlarını meslekleri ile sürdürmekteydi. Bazen bir dokuma kârhânesi ile hizmet akdi yaparak “kendi nefislerini kiralyorlar” ve belki bir süre sonra birikimleri ile kendi kârhânelerini açabiliyorlardı. İnalçık’a göre, 1502 yılında Bursa’da 100’den fazla ipek dokuma tezgâhı bulunmaktaydı ve bunların çoğunluğu özel teşebbüs hâlinde işletilmekteydi; bu durum müreffeh bir şehirli zümrenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. İpek işçilerinin çoğu köleydi; bunlar belirli bir süre sonra azat edilmekte ve bazıları bizzat müteşebbis hâle gelmekteydi (İnalçık, 2011: 24-25).

Tablo 1’de dokumacı cariyeler, efendileri ve dokunan kumaş cinsleri hakkında döneme ait bazı mükatebe kayıtları sunulmaktadır.

Tablo 1: Dokumacı cariyeler

Dokumacı Cariye	Milliyeti	Sahibi	Kumaş Cinsi	Miktarı
Gülşah	Rum	Hâce Mehmed	Tafta	5 meşdud
Gülbadem	Eflak	Hâbbâz Süleyman azatlısı Şahdane	Vâlâ	13 meşdud
Şahdane	Arnavud	Süleyman azatlısı Servinaz	Vâlâ	20 meşdud
Benefşe	Arnavud	Müteveffiye Hâce Hatun binti Mustafa	Vâlâ	10 meşdud
Tutî	Bosna	Müteveffiye Hâce Hatun binti Mustafa	Vâlâ	10 meşdud
Kaydedilmemiş	Bosna	Hatun Şah binti Ahmed	Vâlâ	100 zirâ
Kaydedilmemiş	Rus	Taftaî Mehmed bin Seydi Ahmed	Tafta	37 meşdud
Şahdane	Eflak	Mahtum binti Hüseyin	Tafta	20 meşdud
Gülçiçek	Rum	El-Hac İbrahim bin Abdullah	Kadife	90 kıta ¹⁷
Tutî	Bosna	Piri bin Yusuf	Kadife	170 kıta
Gülnaz	Çerkes	İbrahim bin Hacı Ali	Kadife	33 meşdud
Kadem	Arnavut	Hamza binti Saltuk	Vâlâ	30 meşdud
Nergis	Bosna	Mahdume binti Aydın	-	30 meşdud

Bu tablo 4A- 223a, 5A-138b, 5A-207a, 4A-423b, 5A-1b, 5A-72b, 4A-134b, 4A-209a, 5A-143a, 5A-403a, 4A-209a, 5A-143a, 5A-403a, 3A-170b kayıtlarına dayanmaktadır.

Tablo 1’deki bilgiler, dokumacı cariyelerin etnik kökenleri, çalıştıkları kumaş türleri ve miktarı hakkında bilgi vermektedir. Cariyeler Rum, Eflak, Arnavud, Bosna, Rus ve Çerkes asıllıdır. Efendiler arasında bir zamanlar köle olanlar, kadın ve erkekler yer almaktadır. Cariyeler sade kadife, meşdud tafta, meşdud, vâlâ, nakışlı kadife gibi değerli kumaşlar dokumaktaydı. İnalçık, bu tarihlerde Osmanlı insanının vâlâ ve tafta çeşitlerine rağbet ettiğini belirtir (İnalçık, 1960b: 64). Mükatebe kayıtlarında bu nevi kumaşların sıkça görülmesi, halkın bu talebine cevap vermekten kaynaklanmaktadır. Efendi mükatebe anlaşması yaparken, cariyesini satın alırken ödedikleri miktarı ve daha fazlasını tazmin etme yoluna gitmiş olmalıdır. Dolayısıyla ne kadar kumaş dokuyacağının bu doğrultuda belirlendiği akla gelmektedir. Öyleyse bir cariyenin ne kadar sürede azat olduğu, dokumayı bitirdiği süre ile alakalıdır. Örneğin Halil’in azatlısı Şehnevaz binti Abdullah, Gülbâdem’i 1.300 dirheme karşılığı azat etmiştir; bu bedel, Gülbâdem’in 2,5 yılda 13 vâlâ meşdud dokuması ile ödenmiştir. Bu hesaba göre bir vâlâ meşdudun 100 dirheme ücretle ve 2,5 ayda dokunduğu, Gülbâdem’in yevmiyesinin 1,25 dirheme olduğu anlaşılmaktadır (Sahillioğlu, 1983: 226).

¹⁷ Kıta bir elbiselik kumaştır. Gülçiçek 90 kıta yani 90 adet elbise yapılacak kadar kadife ürettiğinde azat edileceği anlamına gelmektedir (Sahillioğlu, 1983: 222).

Mükatebe kayıtları, dokumacı cariyelerin varlığına dair önemli bir kanıt sunsa da bu mesleğin izleri farklı kaynaklarda kendini göstermektedir. Örneğin, pabuççu İsmail oğlu Muharrem'in vasisi elinde bulunan malların idaresi üzerine açtığı davada, "taftacı cariyeye" olarak kaydedilmiş olan Tutî isimli bir cariyenin varlığından bahsedilmektedir (BŞS, 3A-396b Zilkade 885-Ocak 1481). Muharrem'in vasiden alacakları arasında taftacı cariyeye Tutî de bulunmaktadır. Tutî'nin değeri 1.100 dirhem olarak belirlenmiştir. Taftacı cariyeye, tafta dokuması için kiralanmış ve Muharrem'in servetine katkıda bulunmuş olmalıdır. Bu durum, bir cariyenin belirli bir meslekte uzmanlaştığının açık bir kanıtı niteliğindedir. Cariyeler, aynı zamanda yetim ve öksüz çocukların geçimini sağlayan birer gelir kaynağı olarak da işlev görmektedir. Bu sayede söz konusu çocuklar, cariyeye gibi kıymetli bir varlığa sahip olmanın yanı sıra, bu cariyelerin kiralanması yoluyla da düzenli bir maddi birikim elde edebilmektedir.

Dokumacı cariyelerin ekonomik hayata katılımı, kredi işlemleri ile de kendini göstermektedir. Yusuf ve karısı Fatma, Çerkez asıllı cariyeleri Şahdane binti Abdullah'ı, Rus asıllı köleleri İlyas bin Abdullah ile birlikte iki münakkaş kadife dokuma tezgâhını ve iki kadife dokuma tezgâhını 14.800 dirhem karşılığında satmışlar, Dursun'dan kredi almışlardır (BŞS, 5A-449b Zilkade 893-Kasım 1488). Yusuf ve eşi Fatma'nın, kadife dokuma atölyesi işlettikleri anlaşılmaktadır. Köleleri de bu satışa dahil edilmiştir. Burada Şahdane binti Abdullah'ın bu atölyenin bir çalışanı ve dokumacı olduğu anlaşılmaktadır.

Bursa'nın en önemli ürünlerinden biri de ibrişimdir. İbrişim, ipek böceklerinin kozasından elde edilip bükülerek kumaş üretiminde kullanılmaktadır. İbrişim ticareti bağlamında da azatlı kadınlar aktif rol almıştır. Bu kadınlar, ekonomik işlemlerini -borç ödeme ya da alacak tahsili gibi- çoğunlukla mahkeme kayıtlarına geçirerek hukuki güvence altına almışlardır. Örneğin, atıke Dürdane binti Abdullah, Manisalı Hasan bin Hamza'ya ibrişim satmış ve Hasan 1.400 dirhem borçlanmıştır (BŞS, 5A-443a Zilhicce 892-Ekim 1487). Söz konusu borç, mahkemede kayıt altına alınmıştır. Dürdane'nin bu ticari faaliyeti, onun ibrişimcilikle meşgul olan meslek sahibi bir kadın olduğunu göstermektedir.

XV. yüzyıl Bursa'sında İranlı tüccarlar şehirde oldukça faaldi. İki ülke arasındaki kervan trafiğinin önemli aktörleri İranlı tüccarların sadece tüccarlarla iletişim hâlinde olmadıkları, sıradan insanlar ile de irtibat hâlinde oldukları görülmektedir. Atıke Bülbül binti Abdullah, Tebrizli Hâce Nizameddin'den ibrişim almış ve 1.792 dirhem borçlanmıştır (BŞS, 8A-12a Rebiülevvel 896- Ocak 1491. Ancak, borcunu ödeyemeden vefat etmiştir. Hâce Nizameddin, Bülbül'ün vefatını öğrenince, muhallefatından alacağını tahsil yoluna gitmiştir.

Bursa'da Hoca Enbiya Mahallesi sakini ketenci Gaybî bin Ömer, azatlısı ve karısı Gülbahar binti Abdullah, Trabzonlu Hoca Hamza bin Ömer'e 1.760 dirhem ibrişim bedelinden borçlanmışlardır. Bu borca karşılık birbirlerinin kefilisi olmuşlar ve evlerini de borca karşılık rehin göstermişlerdir (BŞS, 3A-196a Ramazan 884-Kasım 1479).

XV. yüzyıl Bursa'sında cariyeye ve azatlı kadınların ekonomik hayattaki aktif rolü, dönemin toplumsal ve ekonomik yapısı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle ibrişim ve kumaş ticaretinin merkezinde yer alan Bursa'da, cariyeye ve azatlı kadınların dokumacılık gibi hayati bir sektörde çalışmaları, onların hem ekonomik güçlerini hem de toplumsal statülerini yükseltmelerine olanak sağlamıştır. Sicillerdeki kayıtlar, cariyelerin sadece ev hizmetleri ile sınırlı kalmayıp, üretim süreçlerine doğrudan katıldıklarını ve ekonomik hayatta önemli bir yer tuttıklarını göstermektedir.

XV. yüzyıl Bursa'sında cariyeler, yalnızca ev hizmetleri ve dokuma işlerinde değil, aynı zamanda eğlence sektöründe de önemli bir role sahipti. Osmanlı Sarayı'nda şarkıcı ve çalgıcı cariyelerin varlığı bilinmesine (Özmutlu, 2014) rağmen, sıradan Osmanlı toplumu içinde bu

işlerle ilgilenen kimlerin olduğuna dair bilgi sınırlıdır. Bu anlamda, şarkıcı cariyelerin özellikle kaydedilmesi değerlidir; kayıtlar, bu sanatçı cariyelerin varlığından bizi haberdar etmektedir. Bu durum, şarkıcı cariyelerin sayısının az olmadığını düşündürürken, Bursa'nın eğlence sektörü hakkında da fikir vermektedir.

Hancı Kanber Ali bin Hasan'ın, el-Hac Ali bin İlyas'tan 9.000 dirhem gibi yüksek bir bedelle satın aldığı Hümayun isimli şarkıcı bir cariyeye bunun güzel bir örneğidir. Hancı Ali, şarkıcı cariyeyi hanına gelen konuklara eğlenceli bir hizmet sunmak amacıyla almış olmalıdır. Ancak hancı Kanber Ali, 6 ay içinde borcunu ödeyemediği için borcuna, karşılık Reyhan Mahallesi'ndeki menzilini rehin vermiştir. Cariye oldukça pahalıdır ve Hancı Ali cariyeyi satmak yerine, oldukça yüksek olan borcu için menzilini gözden çıkarmıştır (BŞS, 5A-418a Şevval 892-Eylül 1487). Dolayısıyla cariyenin satış bedelini karşılayabileceği için rehin verilen menzilin de dönemin gayrimenkul fiyatlarına bakıldığında orta hâlli bir ev fiyatından yüksek tutarda olduğu anlaşılmaktadır. Hümayun gibi yetenekli bir cariyeye, bir hanın prestijini artırmak ve daha fazla müşteri çekmek için önemli bir araç olarak kullanılmış olmalıdır.

Tablo 3'te dönemin muganiyye cariyeleri, efendileri ve fiyatları hakkında fikir vermesi için kayıtlar sunulmuştur.

Tablo 2: Bursa'da muganiyye cariyeler

Şarkıcı Cariye	Milliyet	Satıcı	Müşteri	Fiyat
Tutî	Kaydedilmemiş	Kapan amili Ali bin Davud	Siti binti El-hac İvaz	7.260 dirhem
Hubi	Arnavud	Atik İbrahim bin Abdullah	Mevlâna Mehmed Çelebi bin Şemseddin	6.000 dirhem
Güllale	Arnavud	Hâce Mehmed Çelebi bin Hâce Hasan	Süleyman Çelebi bin Mehmed Çelebi bin Mehmed Ağa	20.000 dirhem
Ferruḥşad	Kaydedilmemiş	Hamza bin Mehmed	El-Hac Mustafa bin İbrahim	10.000 dirhem
Servinaz	Çerkez	Mustafa bin Nebi	Abdüllatif bin Hasan'	180 eşrefiye zehebî ¹⁸ (9.000 dirhem)
Belirtilmemiş	Kaydedilmemiş	Bursalı aktar el-Hac Hasan bin el-Hac Nasreddin	Ankaralı kasap Cemal bin Ahmed	8.000 dirhem
Hümayun	Kaydedilmemiş	el-Hac Ali bin İlyas	Hancı Kanber Ali bin Hasan	9.000 dirhem

Bu tablo BŞS, 3A-114a, 4A-410a, 20A-134, 7A-277a, 20A-732, 4A-132a, 5A-418a kayıtlarına dayanmaktadır.

Bursa'da şarkıcı cariyeye sahipleri arasında hancı, tüccar ve devlet görevlisi gibi farklı meslek gruplarından kişiler bulunmaktadır. Şarkıcı cariyeye sahipliği daha çok erkeklerde görülmekle birlikte, kadınların da olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, şarkıcı cariyeye sahipliğinin farklı sosyal sınıflara yayıldığını göstermektedir.

Şarkıcı cariyeler, diğer cariyelere kıyasla daha yüksek fiyata satılmıştır. Tablo verilerine göre fiyatları 6.000-20.000 dirhem aralığında değişmektedir. Sahiplerinin bu cariyelere yüksek tutarda yatırım yaptıkları göz önüne alındığında, azat edip edilmedikleri sorusu akla gelmektedir. Muhtemelen sahipler, yatırımlarını geri kazanmayı beklediklerinden, azat edilme

¹⁸ Eşrefiye zehebî ya da eşrefi altını yaklaşık 50 dirheme tekabül etmektedir (DİA, 1995: 477).

süreçleri bu durumdan etkilenmiştir. Azat edildikten sonra, şarkıcı cariyelerin kadın topluluklarında veya düğünlerde mesleklerine devam ederek gelir elde etmeleri olasıdır.

6. Cariyelerin Topluma Entegrasyonuna Hizmet Akdi (İş Sözleşmesi) Üzerinden Bakış

XV. yüzyıl Bursa'sında, hizmet sektörü hem köleler hem de azatlılar için önemli bir alan oluşturmaktaydı. Genellikle iş tanımı ayrıntılı olarak kaydedilmese de, hizmet için kiralanan köleler ve kiralayan azatlılar üzerinden yürütülen aktif bir sistem mevcuttu. Yalnızca kölelerle sınırlı değildi, kölelerin yanı sıra hür kişiler de kendi emeklerini ve çocuklarını kiralayarak bu sürece dahil olabiliyorlardı. Hizmet akitlerinin toplumun farklı kesimlerini kapsayan yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir. Bu konuya dair kayıtlar, hizmet akdi veya istihdam içeriği ile sicillerde yer almaktadır.

“Hizmet” için mukavele yapan kişi, ya kendisi (ya da velisi) veya kölesi adına efendisi hizmet akdini gerçekleştirmekteydi. Bu tür “hizmet” veya “kendisine gösterilen her işi yerine getirmek” koşulu ile yapılan mukavelelerde ücret genellikle günde 1 dirhem civarındadır. Günde 2 veya 3 dirheme takdir edilen durumlar, ustalık ve maharet beklenen veya güçlü kuvvetli olmanın arandığı durumlardır (Sahillioğlu, 1983: 225). Hizmet akdi konusunda hür insanlar kadar köleler ve azatlılar da görülmektedir. Efendi, kölesini bir başkasına kiralayarak gelir elde etmekte idi. Bu hizmet akidleri, mükâteb bir köle için yapıyorsa, hizmet bitiminde köle kitabete konu olan borcunu ödemiş oluyor ve azat ediliyordu. Azatlı bir köle, mesleği veya emeği üzerinden kendini yahut kendi işi için bir köleyi ya da hür bir insanı kiralayabilirdi. Buna dair incelenen sicillerde oldukça fazla kayıt bulunmaktadır.

Örneğin, 1472 yılı yaz mevsiminde Zeynep binti Mahmud isimli küçük kız anne ve babasını kaybetmiştir. Kendisine kalan mükatebe Kadem isimli cariyeye vasileri el-Hac Ali bin Hasan ve Yusuf bin Hamid tarafından Murat bin İne Beyi'ne kiralanmıştır. Bu hizmet akdinin 3 seneliğine günlük 1 dirhem mukabilinde yapıldığı görülmektedir (BŞS, 199A-145b Safer 877-Temmuz 1472). Bu akid ile Kadem çalışarak mükâtebesini tamamlayacak ve hür olacaktır, sahibi Zeynep'e ise gelir sağlayacaktır.

Osmanlı Devlet sisteminde çocuğu, azatlı bir köle bile olsa, korumaya alan sistem etkileyicidir. Türk Ali'nin azat ettiği sağire Çiçek binti Abdullah, çocuk olduğu için mahkeme vesayeti altındadır. Mahkeme Çiçek'i, Ayşe binti Ali'ye 2.160 dirhem karşılığı 6 yıllığına kiralamıştır. Ayrıca, Çiçek'e günlük 1 dirhem nafaka verilmesi üzerine bir hizmet akdi yapılmıştır (BŞS, 5A-71b Rebiülahir 891-Nisan 1486). Çiçek isimli çocuk cariyeye, uzun bir süreliğine kiralanmıştır; yıllığı 360 dirhem olup, yevmiyesi ise 1 dirheme denk gelmektedir. Nafaka ücreti de dahil edildiğinde, bu çocuk kölenin kiralama bedelinin yıllık 720 dirhem olduğu anlaşılmaktadır. Burada bir iş tanımı yapılmamıştır. İyimser bir bakış açısıyla, Çiçek'in 6 yıl sonunda bir meslek sahibi olarak hizmet akdinin sona ereceği öngörülebilir. 6 yılın sonunda hizmet akdinde belirlenen 2.160 dirhem, şayet o tarihte bulûğa ermişse kendisine, henüz bulûğa ermemişse vesayetini yöneten mahkeme tarafından işletilerek büyütülecek ve bulûğa erdiğinde kendisine teslim edilecek bir sermaye olacaktır.

Veli ve vasi gibi yasal temsilciler aracılığıyla çocuklar adına da hizmet sözleşmesi yapılmaktadır. Hanefi mezhebine göre, hizmet akdinde hizmetinden yararlanılacak bir çocuğa, velisi ya da vasisi olan hukukî temsilcisinin izniyle yapılan akid geçerli olur. Bir veli, mümeyyiz (ayırt etme gücüne sahip) bir çocuğunu başkasının işinde ücretli ya da ücretsiz çalıştırabilir; çünkü velinin çocuğu üzerindeki velâyeti, kendi üzerindeki velâyeti gibidir (Bardakoğlu, 1990 : 53). Bu uygulamada, küçüğün yetişmesi ve meslek edinmesi hedeflenirken, aynı zamanda aile ekonomisine katkıda bulunması amaçlanmıştır. Buna örnek olarak, azatlı bir cariyeye olan

Şahdane binti Abdullah ve eşi Ahmed bin Ali küçük oğulları Mehmed'i, Seyyid Ali bin Seyyid Mehmed'e kiralaması verilebilir (BŞS, 4A-394a Ramazan 890-Eylül 1485). Mehmed henüz akıl baliğ olmadığı için, anne ve babası velisi sıfatıyla onu 5 seneliğine 1.000 dirhem karşılığında kiralamış ve aylığı 16 dirhem olarak belirlenmiştir. Bu örnek, eskiden cariyeye olan bir kadının hem toplumsal normları hem de ekonomik düzenlemeleri içselleştirerek uyguladığını göstermektedir.¹⁹

İslam hukukuna göre Müslüman olmuş bir kölenin gayrimüslim efendisinin olmasına izin verilmemekteydi. Bunun temel gerekçesi, kölenin dinî bakımdan telkin veya baskıya maruz kalmasının önlenmesidir. Bu uygulama, dönem dönem gayrimüslimlerin hiç köle edinmemeleri veya köle sahibi olabilmek için ilave vergi ödemeleri şekline dönüşmüştür (Aydın & Hamîdullah, 2002: 237-246). İstanbul'un fethinden sonra gayrimüslimlerle yapılan zimmet antlaşmaları arasında Galata halkına verilen 1453 tarihli ahidnâmede gayrimüslimlerin köle ve cariyeye sahibi olabileceklerine dair bilgi yer almaktadır (Uluskan, 2024: 353). Bursa sicilinde 1484 yılına ait bir kayıta, bir gayrimüslimin yine bir gayrimüslim köleye sahip olabildiğini işaret etmektedir.²⁰ Buna göre, Manola binti Yorgi isimli gayrimüslim bir kadın, cariyesi Feruşa binti Kemeş'i, Hanım Paşa binti İsmail'e 6,5 yıllığına 1.600 dirheme kiralamıştır (BŞS, 4A-227a Şevval 889-Kasım 1484). Bu hizmet akdi, gayrimüslim bir kadının, Müslüman bir kadına gayrimüslim bir cariyeye kiraladığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Feruşa'nın aylığı 20 dirheme denk gelmektedir. Uzun süreli olarak kiralanan Feruşa'nın, bu sürecin sonunda efendisiyle mükatebe yapmış olması hâlinde azat edilmesi ve böylece efendisine bir gelir kaynağı olması da ihtimal dahilindedir. Ancak söz konusu kayıta iş tanımı ya da mükatebeyeye dair bir bilgi bulunmamaktadır; kaydın esas konusu hizmet akdinin kendisidir.

Atikü'l-üstad cerrah Süleyman bin Abdullah, Çerkez asıllı cariyesi Fatma'yı, Hasan bin Abdullah'a 5 yıllığına 3.000 dirheme kiralamıştır (BŞS, 199A-222a Muharrem.896-Kasım 1490). Cerrah olan Süleyman'ın Fatma'yı hangi iş için kiraladığına dair detay verilmemiştir. Yukarda verilen diğer hizmet akidleri ile ilgili örneklerdeki süre ve ücretlere bakılırsa Fatma'nın yüksek bir ücrete kiralandığı anlaşılmaktadır. Efendisinin mesleği ve kira ücreti üzerinden bir değerlendirme yapılırsa, belki de Fatma'nın tıp üzerine bir bilgisi vardı ve bunun için kiralananmıştı.

Verilen örnekler, XV. yüzyıl Bursa'sında cariyelerin ekonomik değerini ve farklı işlerde kullanılma potansiyelini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu cariyelerin azat edildikten sonra kiralayan konumunda da bulunabildiği, böylece ekonomik ve sosyal entegrasyonlarının sağlandığı görülmektedir.

Sonuç

XV. yüzyılın ikinci yarısına ait Bursa kadı sicilleri, canlı ve heterojen yapısıyla dikkat çeken bir ticaret ve sanayi şehrinde köleliğin önemli bir olgu olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu kayıtlar, cariyeye ve azatlı cariyelerin şehrin toplumsal ve ekonomik dokusunun vazgeçilmez birer unsuru olarak göstermektedir. Kadınların konu olduğu 1600 davanın %21'ini oluşturmaları, cariyelerin hukukî süreçlerdeki aktif varlıklarını ve dolayısıyla toplumsal hayattaki belirgin ağırlıklarını teyit etmektedir. Bosna asıllı cariyelerin sayısal üstünlüğü,

¹⁹ 1594 yılına kadar bu "hizmet" mukavelelerinde açıklık yoktur. Hizmetin konusu çoğunlukla belirtilmemiştir. Kısa kayıtlardır. "Hizmet" için mukavele yapan kimse kendi ise kendini, kendisi değilse, velisi ve köle ise efendisi onu hizmete kiralardı (deyim çalışan için "ecerre"dir, işveren için "istecere"dir) (Sahillioğlu, 1983: 225).

²⁰ Gayrimüslimlerin de köle sahibi olabildiğini gösteren başka bir belgede, Rus asıllı Zoriçe binti Yuvar isimli cariyeye sahibi Minaci binti Kalbani'nin ölümü üzerine varisleri, cariyenin anneleri tarafından "tedbir" ile azat edildiğini mahkemede ikrar etmişlerdir (Yediyıldız, 1994: 192).

efendilerin cariyelere özgü isim tercihleri, cariyelerin fiyat aralığı ve şarkıcı cariyelerin yüksek değerleri dönemin kölelik pratiklerine, ekonomik ve kültürel hayatına dair önemli detaylar sunmaktadır.

Çalışmada, cariyelere ait kayıtlar üç ana kategoride toplanmıştır: azat edilme, azat edildikten sonraki süreç ve hâlen köle statüsünde bulunan cariyeler. Cariyelere ait 340 kaydın %54'ünün azat edilme, %25'inin azatlı cariyeler, %21'inin ise hâlen cariyeye olanlara dair olması, Bursa'da azat etmenin ne kadar yaygın ve toplumsal önem taşıyan bir uygulama olduğunu ortaya koymaktadır.

Cariyeler yalnızca ev içi işlerde değil, dokumacılık, hamamcılık, çocuk bakıcılığı, değirmen işletmeciliği, şarkıcılık gibi mesleklerde de çalışarak hem efendilerine hem de Bursa ekonomisine katkıda bulunmuşlardır. Azat edilmelerinin ardından hür statüsüne geçtiklerinde mülk edinmeleri, rehin işlemlerinde bulunmaları, bahçe, çiftlik, bağ ve değirmen gibi gayrimenkullere sahip olmaları onların ekonomik bağımsızlıklarını pekiştirmiştir. Borç verme ve alma konusundaki aktif rolleri, hem hemcinsleriyle hem de farklı meslek gruplarından erkeklerle kurdukları ekonomik ilişkiler ve Bursa dışından gelen tüccarlarla olan temasları, onların ekonomik hayata güçlü bir şekilde entegre olduklarını göstermektedir.

Hizmet akidleri ve mükatebe uygulamaları, cariyelerin hukuki açıdan da aktif bir konumda yer aldıklarını, hatta özgürlüklerini kazanma süreçlerini bir ekonomik döngüye dönüştürdüklerini ortaya koymaktadır. Bu durum, Osmanlı hukuk düzeninin cariyelere toplumsal ve ekonomik hayata katılabilmeleri için önemli fırsatlar sunduğunu göstermektedir.

XV. yüzyıl Bursa'sına ait kayıtlar bize cariyelerin yalnızca bireysel özgürlük mücadelesi veren kişiler değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunun sosyal, ekonomik ve hukuki yapısına entegre olmuş aktif aktörler olduklarını göstermektedir. Onların mülk sahibi olmaları, ticari faaliyetlere katılmaları ve farklı mesleklerde faaliyet göstermeleri, Osmanlı kadınlarının pasif birer figür değil; aksine, dönemin toplum yapısını şekillendiren ve dönüştüren etkin unsurlar olduklarını ortaya koymaktadır. Bu perspektif, Osmanlı toplumunda kadınların rolünün yeniden değerlendirilmesi gerektiğini işaret ederken, Bursa örneği üzerinden erken dönem Osmanlı şehir yaşamında kadın emeğinin ve girişimciliğinin belirgin bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Bilgi Notu ve Teşekkür

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yapılan bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Doktora eğitimim süresince 100/2000 YÖK Doktora Burs Programı kapsamında sağladığı destekten ötürü Yükseköğretim Kurulu Başkanlığına teşekkür ederim.

Kaynakça

İSAM Kütüphanesi Kadı Sicilleri Arşivi

Bursa Şer'iyye Sicili 199A (859-860/1455-1456)

Bursa Şer'iyye Sicili 4A (889-890/1484-1485)

Bursa Şer'iyye Sicili 5A (891-892/1486-1487)

Bursa Şer'iyye Sicili 7A (893-895/1488-1490)

Bursa Şer'iyye Sicili 8A (896-897/1491-1492)

Bursa Şer'iyye Sicili 20A (915-917/1509-1512)

Bab Mahkemesi 151 (1143-1144 / 1731).

Eyüp Mahkemesi 163 (1147-1149/1734-1736).

Kısmet-i Askeriye 59 (1143/1730-1731).

Diğer Kaynaklar

Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı kânûnnâmeleri ve hukuki tahlilleri-Osmanlı hukukuna giriş ve Fatih Devri kânûnnâmeleri-I*. FEY Vakfı Yayınları.

Âşıkpaşazâde, A. A. (2003). *Âşıkpaşazâde tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*. N. Öztürk (Haz.), Bilge Kültür Sanat.

Aydın, M. A. & Hamîdullah, M. (2002). Köle. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (237-246. ss.), 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bardakoğlu, A. (1990). Hizmet (İş) akdinin yapılması ve uygulanması içinde mukayeseli hukuk ve uygulama açısından işçi-işveren münasebetleri. İlmî Neşriyat A. Ş.

Barkan, Ö. L. (2000). *Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik tarihi: Osmanlı Devlet arşivleri üzerinde tetkikler-makaleler*. H. Özdeğer (Yay. Haz.), 1, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları.

Broquière, B. (2000). *Bertrandon de la Broquière'in denizaşırı seyahati*. (Çev: İ. Arda), Eren Yayınları.

Canbakal, H. & Filiztekin, A. (2020). Slavery and decline of slave-ownership in Ottoman Bursa 1460-1880. *International Labor and Working-Class History*, 97(I), 57-80.

DİA (1995). Eşrefî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (477. ss.), 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

DİA (1998). Hoca. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (186-187. ss.), 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Erdoğan, M. A. (2014). On altıncı yüzyılda İstanbul mahkemelerinde merkeplerle ilgili davalar. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(16), 292-301.

Erünsal, İ. E. (2021). *Yirmi iki mürekkep damlası*. Timaş Yayınları.

Faruqi, S. (1980). Land transfer, land disputes and askeri holdings in Ankara 1592-1600. R. Mantran (Ed.), *Memorial Ömer Lütfi Barkan* içinde (96-97. ss.), Maisonneuve.

Faruqi, S. (1997). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam, Orta Çağ'dan yirminci yüzyıla*. (Çev: E. Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Genç, N. (1988). *XVI. yüzyıl Sofya mufassal tahrir defteri Sofya kazası*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Gerber, H. (1980). Social and economic position of women in an Ottoman city, Bursa, 1600-1700. *International Journal of Middle East Studies*, 12(3), 231-244.

Gölen, Z. (2020). Tarih yazımında Bosna'nın fethi ve Fatih. N. İpek (Ed.), *Doç. Dr. İlknur Karagöz'e Armağan* içinde (335-360. ss.), Serander Yayınları.

İnalçık, H. (1960). Bursa and the commerce of the Levant. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3(2), 131-147.

İnalçık, H. (1960). Bursa-XV. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar. *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XXIV(93), 45-102.

- İnalcık, H. (1988). Osmanlı idare, sosyal ve ekonomik tarihiyle ilgili belgeler: Bursa kadı sicillerinden seçmeler II. sicil: Safer 883-Muharrem 886. *Belgeler*, XIII(17), 1-41.
- İnalcık, H. (1993). Osmanlı idare, sosyal ve ekonomik tarihiyle ilgili belgeler: Bursa kadı sicillerinden seçmeler III. Köy sicil ve terekeleri. *Belgeler*, XV(19), 23-164.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi (1300-1600)*. Eren Yayınları.
- İnalcık, H. (2003). II. Mehmed. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (395-407. ss.), 28), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnalcık, H. (2011). Bursa'nın tarihine genel bakış. M. Kara (Ed.), *Bursa'da Dini Kültür* içinde (21-25. ss.). Emin Yayınları.
- İyigönül Atasagun, Ş. Ş. (2023a). 17. Yüzyıl ikinci yarısında terekelere göre İstanbul kadınlarının serveti (1656-1676 yılları). (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- İyigönül Atasagun, Ş. Ş. (2023b). 17. yüzyıl İstanbul kadınlarının terekelerine göre bir servet unsuru olarak köle (1656-1676). *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni*, III(51), 12-33.
- Menage, V. L. (1965). Seven Ottoman documents from the reign of Mehmed II. S. M. Stern (Ed.), *Documents from Islamic Chanceries* içinde (81-118. ss.), Bruno Cassirer.
- Özmutlu, G. (2014). Harem cariyelerinin musiki ve seyirlik oyunlardaki eğitimleri (1677-1687), *Belleten*, 78(283), 1033-1074.
- Perry, C. (2014). *The daily life of slaves and the global reach of slavery in medieval Egypt 969-1250 CE*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Duke University.
- Sahillioğlu, H. (1979). On beşinci yüzyılın sonu ile on altıncı yüzyılın başında Bursa'da kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (Özel Sayı), 67-138.
- Sahillioğlu, H. (1980). 15. yüzyıl sonunda Bursa'da iş ve sanayi hayatı: Kölelikten patronluğa. *Bibliothèque Del'Institut Français D'études Anatoliennes D'Istanbul, Memorial Ömer Lütfi Barkan*, (XXVIII), 179-188.
- Sahillioğlu, H. (1983). 15. yüzyıl sonunda Bursa'da dokumacı köleler. *Atatürk Yıllık Konferansları, Türk Tarih Kurumu*, XVII, 217-229.
- Sak, İ. (1992). *Şer'îye sicillerine göre sosyal ve ekonomik hayatta köleler (17. ve 18. yüzyıllar)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salarcı Baydar, E. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş esirleri üsârâ-yı mirî (1650-1720)*, (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seng, Y. J. (1996). Fugitives and factotums: Slaves in early sixteenth century, Istanbul. *JESHO*, XXXIX(2), 136-169.
- Toledano, E. (1995). *Osmanlı köle ticareti 1840-1890*. (Çev: H. Erdem), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Uluskan, M. (2024). Osmanlı Devleti'nde köle ve cariyeye sahibi gayrimüslimlerden alınan vergi: Resm-i üsârâ. M. Y. Ertaş (Ed.), *Aşk ile Çalışan Yorulmaz, Ali Akyıldız Armağanı-II* içinde (352-364. ss.), Timaş Yayınları.
- Yediyıldız, M. A. (1994). Şer'iyye sicillerine göre Bursa'nın sosyoekonomik yapısı (1656-1658). *Vakıflar Dergisi*, (XXIII), 177-225.

Yiğit, A. (2015). XVI. yüzyıl Edirne'sinde köle ve cariyeler. *Asia Minor Studies*, 3(5), 147-170.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to illuminate the multifaceted roles and significant contributions of concubines (enslaved women) within the socio-economic fabric of 15th-century Ottoman Bursa. Drawing extensively on the rich records of the kadı (court) records, this research analyzes how concubines transformed from mere property into dynamic economic actors and influential individuals. In this context, the economic value and various professional activities of concubines in sectors such as textile weaving, childcare, agriculture, and entertainment will be examined. Furthermore, the prevalence of manumission rates, how systems such as mükatebe (freedom in exchange for compensation agreements) facilitated emancipation, and the subsequent social and economic integration of freed concubines (atike), particularly their participation in property acquisition, trade, business establishment, and legal processes, will be explored. The dynamics of the “service contract” (servitude contract) system, which demonstrates its role in the labor market and its function as a potential pathway to freedom, will also be a focus of this study. Ultimately, this research aims to bring a more comprehensive understanding to existing wiewsdra of slavery by demonstrating that concubines made significant contributions to the emerging urban economy and society of Ottoman Bursa through their skills, labor, and endurance.

This study adopts a qualitative and historical research design to meticulously examine the multifaceted roles and influence of concubines (enslaved women) in the socio-economic life of 15th-century Ottoman Bursa. Using the 15th-century Bursa Kadı Registers as the primary data source, it focuses on records such as concubine sales, manumissions, service contracts, property acquisitions, and legal disputes. The collected data will be evaluated using qualitative content and thematic analysis to identify patterns in the economic contributions of concubines, trends in their manumission, and the social integration of freed women. While geographically limited to 15th-century Bursa, this study acknowledges the limitations of relying on official records, but aims to demonstrate that concubines, beyond being passive property, made dynamic and significant contributions to the urban economy and society of the period.

The kadi records of 15th-century Ottoman Bursa reveal striking evidence of the important and multifaceted roles played by concubines in the city's socio-economic life. Concubines, especially talented singers, were valuable economic assets who could be bought and sold for high prices, often exceeding the price of a house. Their labor extended beyond household chores to diverse sectors such as textile weaving, childcare, agriculture, bathhouse management, and entertainment. These records indicate that a significant portion of cases involving concubines (54%) involved manumission, indicating that attaining freedom was a common and legal process. Freed concubines (atike) actively participated in legal proceedings, acquiring property (farms, vineyards, mills), engaging in trade (e.g., raw silk), and establishing their own businesses, becoming significant economic actors. The “mükatebe” (purchase of oneself for a price) system, in particular, was a key mechanism enabling weaver concubines to gain their freedom through their labor and become independent entrepreneurs. Furthermore, the “servitude contract” (service contract) system demonstrated the existence of a dynamic labor market in which both enslaved and freed individuals were hired; these contracts provided income for their owners and offered a path to freedom for the enslaved individuals. Consequently, the Bursa registers clearly demonstrate that concubines, far from being passive property, were dynamic actors who actively contributed to the city's production and trade, achieved economic power and independence, and profoundly influenced the Ottoman urban economy and society.